

СЕКЦІЯ
ПРИРОДНИЧИХ НАУК

УДК 681.624

ТЕРМОІНДУКОВАНИ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ЦЕНТРІВ
ЗАБАРВЛЕННЯ В КРИСТАЛАХ $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$

**З.П. Чорній, А.Д. Кульчицький, В.М. Салапак, Г.О. Щур,
Н.П. Беянінова, Х.К. Максимович**

Досліджені зміни електричних, оптичних і люмінесцентних властивостей кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ під впливом рентгенівських променів. У кристалах, опроміненних в інтервалі температур 90-130 К, генеруються $\{F_A\text{-Eu}^{3+}\}$ -комплементарні пари. F_A -центри утворюються в результаті локалізації зонних електронів на домішково-вакансійних диполях (ДВД). На стадії насичення забарвлення кристала концентрація F_A -центрів складає 40% початкової концентрації ДВД. В інтервалі температур 130-150 К F_A -центри руйнуються, при цьому виникають M_A^+ -центри. $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворення є наслідком локалізації рухливих F-центрів на ДВД: $V_a^{\circ} + Me^+V_a^{\circ} \rightarrow Me^+V_a^+V_a^{\circ}$. Європій як співактиватор підвищує радіаційну чутливість кристала та ефективність протікання $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворень.

Исследованы изменения электрических, оптических и люминесцентных свойств кристаллов $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ под влиянием рентгеновских лучей. В кристаллах, облученных в интервале температур 90-130 К, генерируются $\{F_A\text{-Eu}^{3+}\}$ -комплементарные пары. F_A -центры образуются в результате локализации зонных электронов на примесе-вакансионных диполях (ПВД). На стадии насыщения окраски кристалла концентрация F_A -центров составляет 40% начальной концентрации ПВД. В интервале температур 130-150 К F_A -центры разрушаются, при этом возникают M_A^+ -центры. $F_A \rightarrow M_A^+$ -превращения являются результатом локализации подвижных F-центров на ПВД: $V_a^{\circ} + Me^+V_a^{\circ} \rightarrow Me^+V_a^+V_a^{\circ}$. Европий в качестве соактиватора повышает радиационную чувствительность кристалла и эффективность протекания $F_A \rightarrow M_A^+$ -преобразований.

Кристали хлористого стронцію (структура флюориту) стійкі до дії іонізуючого випромінювання. Фотохімічне забарвлення виникає лише в кристалах, які містять надрівноважні аніонні вакансії, генетично пов'язані з легуєчими домішками одновалентних металів Me^+ ($Me^+=Na^+, K^+, Rb^+, Cs^+$) [6, 9, 12, 13]. Структура електронних центрів забарвлення залежить від температури, при якій опромінюється кристал. Якщо вимірні зразки кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Me}^+$ опромінювати при $T < 120$ К, то радіація генерує в кристалі F_A -центри. При опроміненні при $T > 150$ К в кристалах утворюються двовакансійні центри, яким протягом тривалого часу приписували структуру M_A -центрів [9, 12, 13], і лише на початку 90-х років встановлено, що дані центри є M_A^+ -центрами [1]. Механізм утворення M_A^+ -центрів у літературі є дискусійним [1, 14]. Виясненню механізму $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворень заважає та обставина, що поряд із термоіндукованими перетвореннями електронних центрів забарвлення в опроміненних кристалах протікають діркові процеси. З метою уникнення впливу діркових процесів на перебіг $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворень у даній роботі в кристали як співактиватор введено европій. Вибір европію як співактиватора зумовлений тим, що він створює в кристалах глибокі пастки для дірок [15] і тим самим зменшує роль діркових процесів у тому інтервалі температур, в якому відбуваються $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворення ($T=130\text{-}150$ К).

Кристали SrCl_2 вирощувались із сировини ОСЧ, яка пройшла попередню зонну очистку. Вміст активатора складав 0,2 мол % в шихті розплаву. Вимірні зразки являли собою монокристалічні пластинки розміром $10 \times 10 \times 1$ мм³, виколені в площині сколу кристала (площина 111). Спектри активаторного і наведеного поглинання вимірювались спектрофотометром СФ-46 з фотоелектричною приставкою. Як джерело світла використовувались лампи ДКСШ-1000М ($\lambda=200\text{-}400$ нм) і КГМ-12 ($\lambda=380\text{-}900$ нм), а як джерело іонізуючих променів — рентгенівська установка УРС-55А (U=55 кВ, i=12 мА; вольфрамовий антикатод). Час насичення забарвлення кристала складав 0,75—1,0 год.

Струми термостимульованої деполяризації (ТСД) вимірювались електрометром ВК2-16. Конструкція криостату і вимірної комірки описана в роботі [9, 10].

Математична обробка результатів вимірювань проводилась за стандартною методикою.

Про наявність домішок у кристалі та характер їх входження можна судити на основі абсорбційних, люмінесцентних та електричних властивостей синтезованих кристалів.

Загальновідомо [2, 7], що европій може входити в ґратку кристала як у тривалентному, так і в двовалентному стані. Незважаючи на те, що електронні конфігурації Eu^{2+} - і Eu^{3+} -іонів

подібні, в оптичних спектрах дво- і тривалентного європію спостерігається суттєва різниця: у фосфорах, де європій знаходиться в двовалентному стані, маємо смугу випромінювання в синій області спектра, тоді як для тривалентного європію характерне лінійчасте випромінювання в оранжево-червоній області.

На рис.1 наведений спектр поглинання кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$, який складається з двох груп смуг, розташованих в області 300—400 нм (довгохвильові смуги) і 240—300 нм (короткохвильові смуги), які зумовлені $4f^k\text{-}4f^{k-1}d$ -переходами в Eu^{2+} -іонах [7]. Фотозбудження як у короткохвильовій, так і в довгохвильовій частині спектра генерує смугу люмінесценції з максимумом при 407,5 нм і півшириною 0,104 еВ (крива 2). Смуга люмінесценції частково перекривається з активаторним поглинанням, що зумовлює часткове самопоглинання світіння.

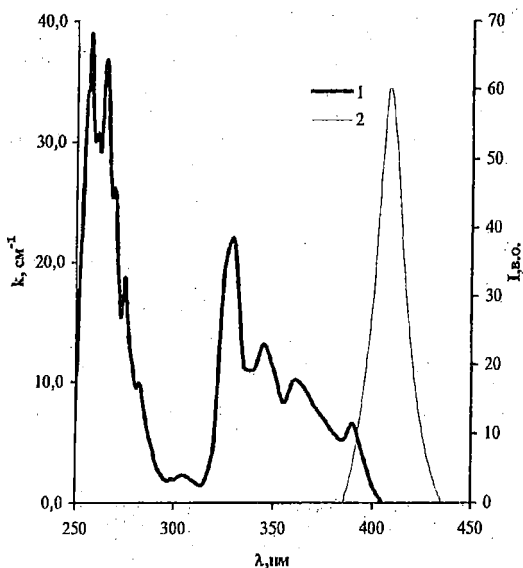

Рис. 1. Спектри поглинання (крива 1) та фотолюмінесценції (крива 2) кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ при температурі 90 К

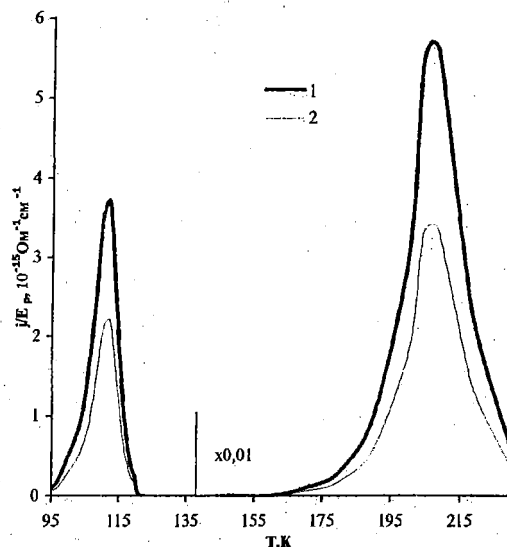

Рис. 2. Термограма струмів ТСД неопроміненого (крива 1) і забарвленого при 90 К кристала $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$

Калій входить у ґратку SrCl_2 у вигляді домішково-вакансійних диполів (ДВД) III -типу (Me^+V_a^+ -диполі) [9, 10, 11]. Про входження калію в кристал можна судити за наявністю струмів ТСД в кристалі. На рис.2 (крива 1) наведена термограма струмів ТСД кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$. Подібно до кристалів $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$ [11] на термограмі спостерігаються два максимуми струмів ТСД: низькотемпературний $T_m=112$ К з енергією активації $\epsilon=0,28$ еВ і високотемпературний $T_m=210$ К, $\epsilon=0,46$ еВ, які зумовлені реорієнтацією та термодисоціацією не взаємодіючих між собою ДВД [10, 11].

На основі цього можна зробити висновок, що калій знаходиться в ґратці кристала $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ у вигляді ізольованих не взаємодіючих із Eu^{2+} -іонами диполів III -типу K^+V_a^+ .

При опроміненні кристала $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ рентгенівськими променями концентрація диполів зменшується. Радіаційне руйнування диполів супроводжується синхронною генерацією центрів забарвлення. На стадії насичення забарвлення кристала густина струмів ТСД дипольної релаксації зменшується на 40% від початкової (рис.2, крива 2), що в 2—2,5 рази більше, ніж у кристалах $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$ [9]. Спектр поглинання забарвлених кристалів залежить від температури, при якій опромінюється зразок. При низькотемпературному опроміненні ($T < 130$ К) в спектрі індукованого поглинання маємо слабо розділену дублетну смугу з максимумами при 590 і 660 нм (рис.3, крива 1), зумовлену поглинанням F_A -центрів. Якщо кристал $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ опромінювати рентгенівськими променями в температурному діапазоні 150—200 К, то спектр наведеного поглинання містить три смуги, максимуми яких розташовані при 440, 535 і 760 нм (крива 2) і які пов'язані з оптичними переходами в M_A^+ -центрах. При високотемпературному опроміненні ($T > 250$ К) стабільні центри забарвлення в кристалі не створюються.

Спектр поглинання забарвлених кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ у видимій частині спектра збігається із спектром поглинання кристалів $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$ (рис.4), що вказує на ідентичну структу-

ру електронних центрів забарвлення в обох кристалах. Відмінність спостерігається в УФ-частині спектра. В кристалах $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$ спостерігається потужна смуга поглинання, максимум якої розташований в області 390 нм і яка зумовлена $\Sigma \rightarrow \Sigma$ -переходами в V_K -центрах [12, 13]. У кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ дана смуга практично не проявляється (див. рис.3), що свідчить про те, що основна частина дірок локалізована на іонах європію.

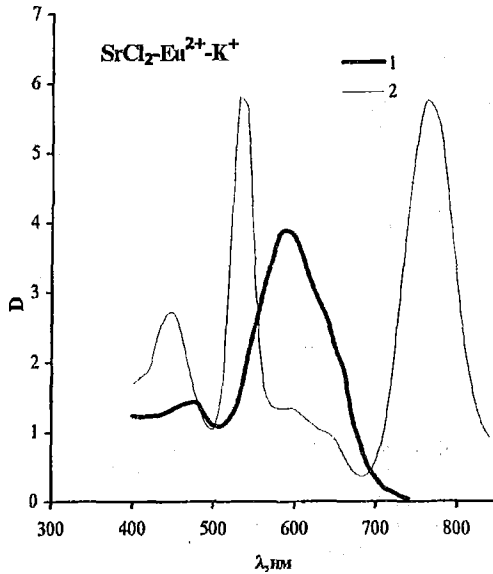

Рис. 3. Спектр наведеного поглинання кристалів $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$, опромінених рентгеновськими променями при 90 К (крива 1) і 150 К (крива 2)

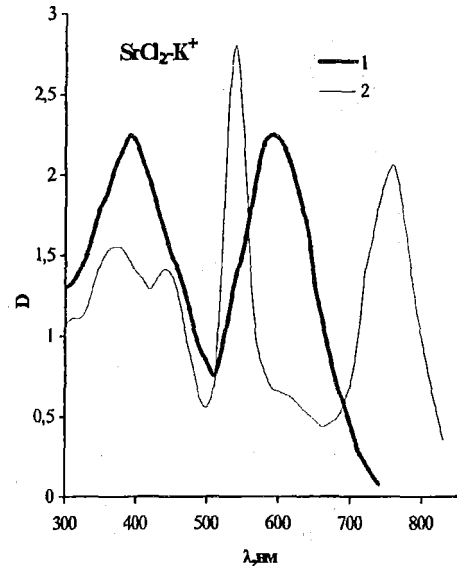
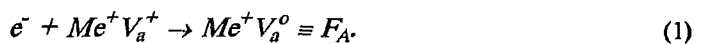

Рис. 4. Спектр наведеного поглинання кристалів $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$, опромінених рентгеновськими променями при 90 К (крива 1) і 150 К (крива 2)

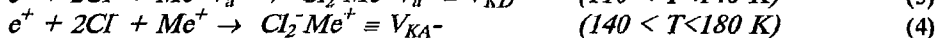
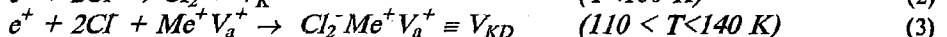
Додатковим підтвердженням відсутності (малої концентрації) V_K -центрів у забарвлених кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ служать криві термічного висвічування. У кристалах $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$ основна запасена кристалом світлова енергія виділяється в максимумах термічного висвічування (ТВ) 110 і 137 К (рис.5, крива 1), які зумовлені 90° -міграцією V_K -центрів та делокалізацією дірок із ДВД (термодисоціація V_{KD} -центрів), відповідно [3]. У кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ дані максимуми ТВ відсутні, а основна акумульована кристалом світлосума виділяється в максимумах ТВ, розташованих в області 220–240 К (рис.6, крива 1).

При нагріванні забарвлених кристалів F_A -центри відпалюються. F_A -обезбарвлення супроводжується виникненням M_A^+ -поглинання [4, 5]. Спектр поглинання кристалів, імпульсно прогрітих до температур понад 150 К, ідентичний спектру індукованого поглинання, яке генерує радіація при даній температурі. На рис.5 і 6 (криві 2) наведені температурні залежності оптичних густин M_A^+ -поглинання (смуга 760 нм), виміряні при нагріванні ізодозно опромінених при 90 К кристалів. Криві наростання M_A^+ -центрів у кристалах $\text{SrCl}_2\text{-K}^+$ і $\text{SrCl}_2\text{-Eu}^{2+}\text{-K}^+$ практично ідентичні. Відмінність спостерігається при відпалі M_A^+ -центрів.

На відміну від лужно-галоїдних кристалів, в яких радіація генерує в регулярній ґратці кристала заряджені точкові дефекти (центри забарвлення), у кристалах хлористого стронцію виникнення радіаційного забарвлення є результатом локалізації носіїв заряду на дорадіаційних дефектах. Зокрема, у кристалах $\text{SrCl}_2\text{-Me}^+$ виникнення електронних центрів забарвлення зумовлене локалізацією електронів на ДВД [9]:

Дірки в залежності від температури зрзка або автолокалізуються в регулярній ґратці кристала, або локалізуються на домішці, приймаючи структуру V_{KD} - або V_{KA} -центрів [12]:

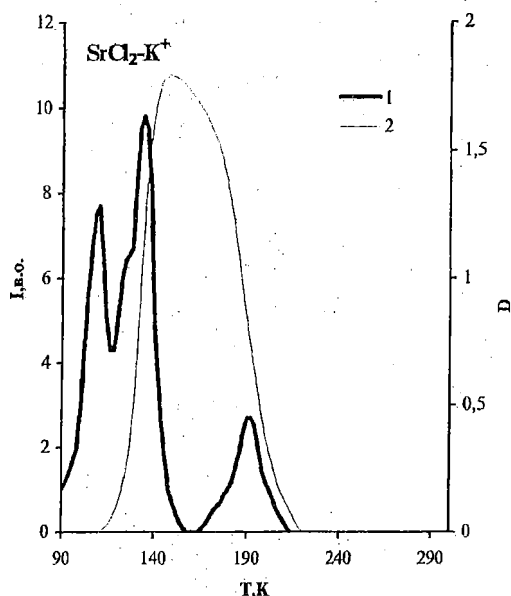

Рис.5. Термічне висвічування (крива 1) і наростання та відпал M_A^+ -поглинання ($\lambda=760$ нм) у кристалах $SrCl_2-K^+$, опромінені рентгенівськими променями при 90 К

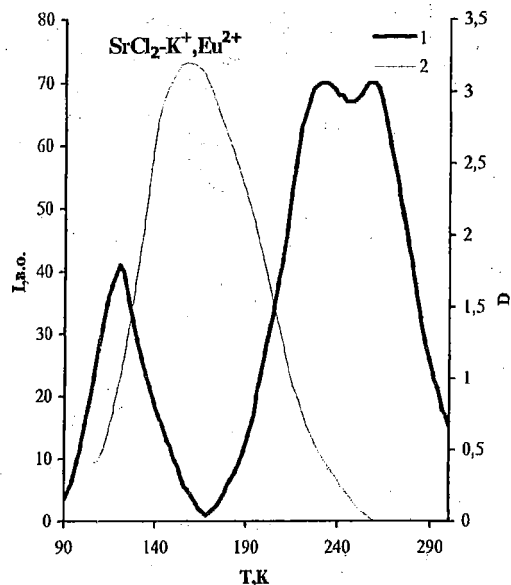

Рис. 6. Термічне висвічування (крива 1) і наростання та відпал M_A^+ -поглинання ($\lambda=760$ нм) у кристалах $SrCl_2-Eu^{2+}-K^+$, опромінені рентгенівськими променями при 90 К

Максимум основної смуги поглинання діркових центрів ($\Sigma \rightarrow \Sigma$ -переходи в Cl_2^- квазімолекулярному іоні) розташований при 397 нм (рис.4, крива 1) і зсувається приблизно на 10 нм в УФ область (крива 2) при $V_K \rightarrow V_{KD}$ -перетвореннях. 90° -міграція V_K -центрів і термоіндукований розпад V_{KD} - і V_{KA} - центрів відбувається при температурах 110, 137 і 180 К, відповідно, і супроводжується термічним висвічуванням (рис.5, крива 1). Термолюмінесценція виникає в результаті рекомбінації мобільних дірок з електронними центрами забарвлення.

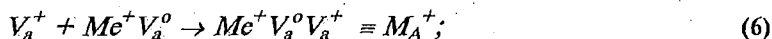
Якщо кристали $SrCl_2-Me^+$ додатково легувати європієм, то останній виступає виключно як центр локалізації дірок [15]. Тому введення європію не впливає на спектр поглинання електронних центрів забарвлення і суттєво змінює поглинання діркових центрів, що проявляється в зменшенні оптичної густини поглинання в області 397 нм (рис.3, крива 1). Відповідно, у кристалах $SrCl_2-Eu^{2+}-K^+$ відсутні піки ТВ, зумовлені V_K -центрами (рис.6, крива 1). Зазначені результати свідчать про те, що в кристалах $SrCl_2-Eu^{2+}-K^+$ практично всі дірки локалізовані на Eu^{2+} -іонах:

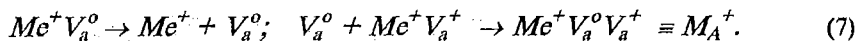
Оскільки в кристалах хлористого стронцію Eu^{3+} -центри стабільні аж до температур порядку 400 К [15], то відпал радіаційно забарвлених кристалів $SrCl_2-Eu^{2+}-K^+$ в інтервалі температур 100–400 К відбувається без участі діркових процесів і в цьому відношенні вони себе ведуть як кристали, адитивно забарвлені в парах металів.

F_A -центри в кристалах $SrCl_2-Me^+$ існують лише при низьких температурах і при нагріванні кристала (інтервал температур 130–150 К) зникають. Відпал F_A -центрів супроводжується виникненням M_A^+ -центрів. Перетворення одновакансійного F_A -центра в двовакансійний M_A^+ -центр є наслідком протікання в кристалі іонних процесів і може відбуватись двома шляхами:

в результаті захоплення мобільних аніонних вакансій F_A -центрами:

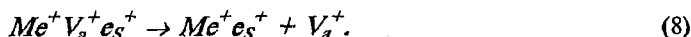
внаслідок локалізації рухливих F-центрів на ДВД [1]:

Можливість протікання реакції (6) не викликає жодних сумнівів, оскільки іонний перенос у кристалах SrCl₂ здійснюють аніонні вакансії. Енергія міграції аніонної вакансії в кристалах SrCl₂ складає 0,34–0,36 еВ, а температура, при якій вони стають мобільними, 150 К [11]. Однак у кристалах SrCl₂-Me⁺ аніонні вакансії знаходяться не у “вільному” стані, а в складі ДВД.

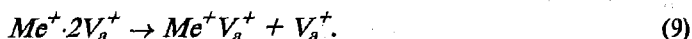
Термодисоціація ДВД і виникнення просторових струмів настає при температурі 220 К (рис.2), що майже на 100 К вище за температуру F_A→M_A⁺-перетворень.

“Вільні” аніонні вакансії можуть виникнути в кристалі і в результаті термічного розпаду V_{KB}-центрів. Наявність в околі ДВД позитивно зарядженого V_K-центра понижує енергію зв'язку аніонної вакансії з Me⁺-іоном, а тим самим і температуру термодисоціації:

В результаті термодисоціації V_{KB}-центра утворюються V_{KA}-центр і мобільна вакансія, яка може брати участь в утворенні M_A⁺-центрів (реакція 6).

Термодисоціація V_{KB}-центра в значній мірі подібна до термоіндукованого розпаду Me⁺·2V_a⁺-центрів:

Згідно з даними роботи [8], реакція (9) протікає при T > 165 К, що приблизно на 30 К вище за температуру генерації M_A⁺-центрів.

Як випливає з рис.5 і 6, термоіндуковане утворення M_A⁺-центрів у кристалах SrCl₂-Eu²⁺-K⁺ проходить при тій же температурі, що і в кристалах SrCl₂-K⁺. Вище зазначалось, що забарвлений кристал містить лише {F_A-Eu³⁺} комплементарні пари і, оскільки Eu³⁺-центри мають високу термічну стабільність, F_A-обезбарвлення та виникнення M_A⁺-центрів може бути лише результатом протікання реакції (7) (V_a⁰-механізм).

При однаковому механізмі утворення M_A⁺-центрів існує і певна відмінність між кристалами SrCl₂-K⁺ та SrCl₂-Eu²⁺-K⁺:

при однаковій вихідній концентрації F_A-центрів (T=90 К) концентрація утворених M_A⁺-центрів (T=150 К) у кристалах SrCl₂-Eu²⁺-K⁺ в 1,5 раза вища, ніж у кристалах SrCl₂-K⁺. Більш високий вихід F_A→M_A⁺-перетворень у кристалах з європієм зумовлений відсутністю мобільних дірок в інтервалі температур 90–150 К, а значить і відсутністю висвітлювальної дії:

на стадії насичення забарвлення кристала концентрація центрів забарвлення в кристалах SrCl₂-Eu²⁺-K⁺ в 2–2,5 раза вища в порівнянні з кристалами SrCl₂-K⁺. У даному випадку локалізація дірок на європії (реакція 5) зменшує висвітлювальну дію реакції (10);

на відміну від кристалів SrCl₂-Eu²⁺-K⁺, в яких ефективність забарвлення в інтервалі температур залишається практично незмінною, у кристалах SrCl₂-K⁺ ефективність забарвлення при підвищенні температури зростає в 2–2,5 раза. Це зумовлено зміною структури діркових центрів забарвлення – термічним перетворенням позитивно заряджених V_K- і V_{KB}-центрів у V_{KA}-центри, які є електронейтральними центрами.

Відмінність спостерігається і в термообезбарвленні M_A⁺-смуг поглинання. В кристалах SrCl₂-K⁺ (рис.5, крива 2), в яких M_A⁺-обезбарвлення виникає в результаті рекомбінації мобільних дірок з M_A⁺-центрами, термообезбарвлення починається при більш низьких температурах у порівнянні з кристалами SrCl₂-Eu²⁺-K⁺ (рис.6, крива 2), в яких обезбарвлення є наслідком відходу F-центра від домішково-вакансійного диполя.

1. Говор М.В., Крочук А.С., Чорний З.П., Шур Г.О. // Укр.ф.ж. 1994. Т.39. С.966–1001.
2. Ельяшкewич М.А. Спектры редких земель. М., 1953.
3. Крочук А.С., Чорний З.П., Говор Н.В. // Укр.ф.ж. 1992. Т.37. С.1252–1256.
4. Кульчицкий А.Д. // Физическая электроника. 1981. Вып.23. С.76–79.
5. Кульчицкий А.Д. // Физическая электроника. 1982. Вып.24. С.44–46.
6. Максимович Х.К., Кульчицкий А.Д., Чорний З.П. // Физическая электроника. 1978. Вып.17. С.74–79.
7. Свиридов Д.Г., Свиридова Р.К., Смирнов Ю.Ф. Оптические спектры ионом переходных металлов в кристаллах. М., 1976.
8. Салапак В.М., Чорний З.П., Шур Г.О., Кульчицкий А.Д. // Деп. в ДНТБ України 03.02.97, №112-Ук97.
9. Чорний З.П., Панасюк М.Р., Крочук А.С., Максимович Х.К., Шур Г.А. // Укр.физ.ж. 1982. Т.27, №8. С.1219–1223.
10. Чорний З.П., Панасюк М.Р., Крочук А.С., Шур Г.А., Максимович Х.К. // Изв. вузов, сер. физ. 1984. №9. С. 106–108.
11. Чорний З.П., Панасюк М.Р., Крочук А.С., Драган О.П., Максимович Х.К., Шур Г.А. // Изв. вузов: Сер. физ. 1982. №9. С.80–83.
12. Baltog I., Lefrant S., Houllier B., Yuster M., Chapelle J.-M., Taurel L. // Phys. Stat. Sol. (b). 1971. V.48, N1. P.345–352.
13. Rzepka E., Baltog I., Lefrant S., Yuste M., Taurel L. // Phys. Stat. Sol. (b). 1973. V.55, №1. P.383–392.
14. Martin P., Hamaida A., Margeric S. // J. Phys. C.:Sol. State Phys. 1985. V.18, N32. P.5947–5961.
15. Sastry M.D., Dalvi A.G.I., Page A.G., Joshi B.D. // J. Phys. C.:Sol. State Phys. 1975. V.8. P.3232–3240.